

Samenvatting

Deze studie gaat over het gebruik en de functie van het begrip hemelrente en verwante termen als loon en beloning in het hiernamaals. Deze termen zijn te vinden in opschriften in of op kerken en zorgvoorzieningen die dateren uit de periode 1600-1800. Hemelrente staat in deze teksten voor loon of beloning in het hiernamaals voor liefdadige giften die particulieren geven voor de zorg aan armen, met name wezen, weduwen en ouderen. In de laatste decaden van de twintigste eeuw is de wetenschappelijke verklaring veelal dat appelleren aan eigenbelang ten grondslag ligt aan het gebruik van de term hemelrente. Deze studie plaatst een vraagteken bij die verklaring.

Het woord hemelrente is in het huidige spraakgebruik niet gangbaar. Het komt niet voor in het *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. Amsterdamse kooplieden, de dichter Jacob Cats en velen met hen in de zeventiende eeuw evenwel, zien geven voor armen als "secure investment ... in a better life in the next world" (Lesger, 2008). De vraagstelling van de studie is: wat zijn de betekenis en de maatschappelijke functie van het gebruik van het begrip hemelrente in het kader van liefdadig geven voor armenzorg in het Nederland van de zeventiende en achttiende eeuw? En wat is de functie van de publieke vermelding van de aard van de schenking, van het geefmotief en van de naam van de schenker? Het onderzoek is in vijf deelvragen gesplitst. Deze richten zich op publieke opschriften waarin sprake is van hemelrente, loon of beloning in het hiernamaals voor liefdadig geven voor armenzorg en zoeken een verklaring voor het gebruik van deze godsdienstige motieven. Het onderzoek draagt bij aan de kennis van de historie van filantropisch handelen. De vraag of dit handelen uit eigenbelang dan wel altruïsme plaatsvindt, is ook in de huidige tijd nog actueel.

Armenzorg wordt in de Middeleeuwen beschouwd als christenplicht van ieder die meer bezit dan hij voor eigen verzorging nodig heeft. Dat is niet voor ieder hetzelfde, maar gerelateerd aan de maatschappelijke status. De positie van de arme vormt een extra stimulans om aalmoezen te geven, want hij wordt – op grond van de Bijbelpassage in Mattheüs 25:31-46 – gezien als een gestalte van Christus. Elke dienst, hoe gering ook, aan een behoeftige bewezen, geldt als aan Christus bewezen en draagt bij aan het eeuwig heil van de gever. Een daad van liefdadigheid krijgt daardoor het karakter van een transactie voor eigen zielenheil. In de zestiende eeuw verandert de visie op de positie van de arme door nieuwe inzichten die het opkomend humanisme ontwikkelt over de arme en de rol van kerken en overheid. Dat brengt een andere aanpak van armenzorg met zich mee. Naast kerken en plaatselijke overheden dragen particulieren bij in de armenzorg. Het is niet alleen de rijke elite die voor de financiering zorg draagt. Testamenten en collecten

in kerken en op publieke plaatsen zijn een belangrijk middel om geld te werven voor de armenzorg. Grote private giften om een voorziening te stichten springen echter het meest in het oog. Opschriften memoreren soms de naam van de gever, zingen zijn of haar lof en melden dat de gever een beloning in het hiernamaals te wachten staat. De uitdeling aan armen omvat doorgaans voedsel, verder brandstof of kleding en in enkele steden geld. De bedeling had qua omvang en doel het karakter van een aanvulling. Eigen verantwoordelijkheid geldt als een groot goed.

Harde cijfers over het aantal armen ontbreken. Beredeneerde schattingen komen uit op 10 tot 15% van de bevolking in steden. Steden verstrekken bedeling aan wie daar om vraagt, soms onder voorwaarden van een bepaalde duur van inwoning. Ook bij de Gereformeerde Kerk (die aanvankelijk in principe voor allen armenzorg verstrekke) gaat geleidelijk de eis van een minimumperiode van lidmaatschap gelden. De verstrekkingen in de armenzorg dragen het karakter van 'zorg op maat' en tegelijk heeft de verstrekking het karakter van 'zorg met mate'. De economische achteruitgang van de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw stelt de bedeelden en de bedelers voor grote problemen.

Buitenlandse waarnemers prijzen de armenzorg in de Republiek als kwantitatief en kwalitatief royaal. Helpen behoort tot de identiteit van de inwoners, zo is hun verklaring. Anderen hebben betoogd dat vrijgevigheid jegens behoeftigen de maatschappelijke en morele legitimatie vormt van overvloedig grote rijkdom (Schama, 1988). Tot ver in de twintigste eeuw wijzen onderzoekers een royale armenzorg in de zeventiende en achttiende eeuw aan als een oorzaak van de trage economische ontwikkeling in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het beeld van een royale bedeling kantelt als in de jaren zeventig van de twintigste eeuw onderzoek naar armenzorg op lokaal niveau uitwijst dat bedeling slechts als aanvulling kon dienen en dat valide arbeidskrachten een kleine minderheid onder de bedeelden vormden.

Geefgedrag wordt in de moderne tijd in verschillende wetenschappelijke disciplines onderzocht. Onderzoekers staat een verfijnd instrumentarium ter beschikking om motieven en mechanismen te bepalen. Daarbij is onderscheid te maken tussen geven als handeling binnen een maatschappelijke context en geven als maatschappelijke functie, een verschijnsel dat in alle samenlevingen voorkomt. In de wetenschappelijke literatuur spelen drie kernwoorden een rol: altruïsme, eigenbelang en wederkerigheid. Ricard voert een pleidooi voor de erkenning van altruïsme als motief in menselijk handelen en als hoopvol maatschappelijk perspectief. Hij verzet zich tegen de stelling van Dawkins dat de kern van overleven 'selfish' is en dat altruïsme daarom niet aangeboren maar aangeleerd is. Komter is van mening dat het geven van giften te divers is voor een puur economische of instrumenteel-rationele benadering. Zij legt de nadruk bij wederkerigheid van geven. Eigenbelang en altruïsme komen naast elkaar voor in mensen. Om die ogenschijnlijke tegenstrijdigheid te verklaren is het zinvol onderscheid te maken tussen onmiddellijke subjectieve ervaringen en ultieme evolutionaire functies van gedrag (Komter, 2007b; Koopmans, 2006). Uit een overzicht van dertig jaar empirisch onderzoek naar geefgedrag zijn mechanismen gedefinieerd, die bepalend zijn voor filantropisch handelen (Bekkers & Wiepking, 2007).

De maatschappelijke functie van geven is vanaf de voorchristelijke Oudheid aan te wijzen. Geven ten behoeve van medeburgers ontwikkelt zich tot liefdadig geven voor alle armen, burger of niet. Gevoed uit joodse wortels houdt de christelijke kerk deze gewoonte vast. Geven uit altruïsme dient, als collectieve actie, een collectief belang: het verstrekken van armenzorg helpt om oproer te voorkomen. Cultureel-antropologen beschrijven samenlevingen in de Pacific, waar de uitwisseling van giften als economisch fenomeen omgeven is met juridische, religieuze en sociale aspecten en daarmee het functioneren van de samenleving draagt. Via de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zetten Nederlandse burgers zich in de negentiende eeuw in voor verbetering van leefomstandigheden van 'het volk'. Aan het einde van de twintigste eeuw is een filantropieschaal ontwikkeld. Hiermee is de filantropische attitude van individuen te meten en, mits aangepast aan de specifieke maatschappelijke context, te voorspellen. Onderzoeken naar geefgedrag zijn in een differentiërend overzicht samengebracht waarin altruïsme onderscheiden wordt van pseudo-altruïsme. In het laatste zijn eigenbelang en wederkerigheid begrepen.

Voor liefdadig geven in de periode 1600-1800 zijn uiteenlopende verklaringen gegeven. In deze periode was er bij een deel van de bevolking aanzienlijke rijkdom. Tegelijk stond de liefdadigheid op een verhoudingsgewijs hoog peil. Uit cultuur-historisch gezichtspunt is dit aangeduid als een 'morele evenwichtsoefening': grote rijkdom is maatschappelijk en moreel aanvaardbaar als ze gepaard gaat met royale liefdadigheid (Schama, 1988). Sociaal-historici hebben in meer algemene zin betoogd dat de verstrekkingen in de armenzorg amper voldoende zijn om in leven te blijven. Zij worden verstrekt om arbeidspotentieel in stand te houden, maatschappelijke onrust te voorkomen en een standenmaatschappij te handhaven (Lis en Soly, 1986). Anderen verklaren het geven voor armenzorg uit godsdienstige motieven. In dezelfde lijn ligt de aanbeveling uit de late Middeleeuwen dat bewust geven tijdens leven waardevoller is dan het nalaten van een grote som gelds. Het hemels voordeel tijdens het leven is dan voor de gever zelf. Dat voordeel ontgaat hem of haar als het bezit in de nalatenschap verdeeld wordt (Boele, 2013).

In de zestiende eeuw ontwikkelt Johannes Calvijn een visie op armenzorg die in de Gereformeerde Kerk institutioneel vorm krijgt. Het geven van aalmoezen voor de armen is volgens Calvijn een wezenskenmerk van de kerk. De diaconie vindt daar haar kerntaak. Collecten voor armenzorg dienen in elke kerkdienst plaats te vinden. Binnen de context van het Amerikaans protestantisme definieert Bangert geven als een vorm van gerechtigheid en daarmee als christenplicht.

Mensen handelen in de meeste situaties vanuit wat zij zien als hun rationeel eigenbelang. Vanuit deze theorie verklaart Van Leeuwen liefdadig geven voor armenzorg tijdens de Republiek. Hij ontwikkelt een model dat uitgaat van rationeel doelgericht handelen van gevers en ontvangers van bijstand. Rijke gevers – door Van Leeuwen aangeduid als elite – hanteren een strategie van beheersing en ontvangers van bijstand een strategie van overleving. De elite heeft daarvoor collectieve en individuele motieven. Tot de individuele motieven behoort het verwerven van zielenheil. De arme ontvanger biedt in ruil voor bijstand sociaal gewenst gedrag. In 2012 laat Van Leeuwen dit model los en "looks at the act of giving itself", want, "a shift in perspective away from either 'the history from below' or

from 'social control' to philanthropic studies may prove refreshing".

Het spoor naar de wortels van het gebruik van het begrip hemelrente als loon voor liefdadig geven voert naar de periode van 350 tot 650 na Christus. De christelijke kerk heeft vanaf haar ontstaan zwaar te lijden onder vervolgingen. Ze verwacht een spoedige wederkomst van Christus. Vragen van leven en dood staan in dat perspectief. In de vierde eeuw wordt het christendom als godsdienst erkend. De wederkomst van Christus blijkt uit te blijven. Vragen van leven en dood komen in een ander, meer individueel perspectief. Wat gebeurt er na de dood met de ziel in afwachting van het einde der tijden? Al naar gelang het geleefde leven is loutering nodig van niet (volledig) voldane schuld die door misstappen en zonden is opgebouwd. Dat gebeurt in het louteringsvuur (purgatorium). Het geven van aalmoezen is een middel om zondes Schuld te boeten. Dat kan zowel voor de eigen schuld als voor die van reeds gestorvenen. "For Jews and Christians alike, almsgiving for the remission of sins had involved the perpetual circulation of wealth within the religious community for the benefit of the poor" (Brown, 2015). Zo krijgen aalmoezen een tegenwaarde in het hiernamaals. "Gifts to the poor could be seen as loans to God. God would repay them with unimaginable interest" (Brown, 2012). Bijbelse beelden prikkelen de gelovige fantasie. In de volksvroomheid vinden deze gedachten en beelden een vruchtbare bodem voor geloofsvoorstellingen die verder gaan dan het kader van de theologische leerstellingen.

Twee voorbeelden uit de Middeleeuwen illustreren de relatie tussen geven voor armenzorg en de in het hiernamaals verwachte beloning. Een analyse van testamenten in Genua uit de periode 1186-1226 laat zien dat ze bepalingen bevatten die geld toewijzen aan de kerk of aan liefdadigheidswerk ten behoeve van armen. Deze praktijk wordt geduid als 'Buying a passport to heaven'. Het tweede voorbeeld betreft de duiding van het geven van aalmoezen en een hemelse beloning. 'Rijken copen dat ewighe hemelrijk' typeert de strekking van de voorbeelden.

Het protestantse christendom domineert de godsdienstige en maatschappelijke context van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw, in het bijzonder de Nederlandse Gereformeerde Kerk. Dit betekent niet dat de Gereformeerde Kerk getalsmatig de grootste kerk is, wel dat ze de publieke, door de overheid bevoorrechte kerk is. De bevoorrechting bestaat uit bekostiging van haar predikanten en kerkgebouwen; daartegenover staat overheidsbemoeienis met benoemingen van predikanten, kerk- en armmeesters en kerkenraadsvergaderingen. De regenten in de Republiek hanteren ruimere opvattingen over godsdienst dan de Gereformeerde Kerk. Bij de Unie van Utrecht is bepaald dat ieder in zijn religie vrij mag blijven. Dat leidt in de praktijk tot een gedoogbeleid ten aanzien van andere kerken als de remonstranten, doopsgezinden en lutheranen. Vanaf het begin van de achttiende eeuw schrijft de overheid een bededag uit voor de staat van het land. De Gereformeerde Kerk volgt deze. De overheid nodigt de andere kerken uit dat ook te doen; veelal doen zij dat ook. De overheid formuleert als een van de bedoelingen van de bededag: "voortplantinge en aanwas van de waare Christelijke Gereformeerde Religie". Van Rooden typeert dit als 'civil religion'.

In de publieke ruimte is het gebruik van godsdienstige taal vanzelfsprekend. Een schoenmaker schrijft op een uithangbord: "Hier verkoopt men schoenen, voor rond

en achter plat, passen se David niet dan passen se Goliath". Van Lennep en Ter Gouw (1868) hebben talloze voorbeelden verzameld en concluderen: "Klanten voelden zich ... aangetrokken omdat het Bijbelsch was en ... omdat het rijmde en derhalve de gelijkenis volkomen was en de toepassing juist moest zijn". De beschikbaarheid van de Bijbel in de eigen taal, zondagse prediking, godsdienstonderwijs als een van de voornaamste vakken op school zorgden ervoor dat godsdienstige taal bij iedereen bekend en vertrouwd was. Een van de grote verschillen tussen rooms-katholiek en protestant op het terrein van theologische leerstellingen betreft de betekenis die goede werken (zoals aalmoezen geven) hebben voor de gelovige. Volgens de rooms-katholieke leer helpen goede werken de gelovige op de weg naar zaligheid; ze leveren als het ware verdienste op. In de protestantse leer geldt het 'sola fide', de gelovige krijgt alleen door geloof deel aan de zaligheid. Van de gelovige worden goede werken verwacht als vruchten van dankbaarheid voor het heil dat hem of haar wacht. Verschillende auteurs wijzen erop dat in de zeventiende en achttiende eeuw het onderscheid rooms-katholiek – protestant in de dagelijkse praktijk van geloven en leven niet zo scherp ligt als de leerstellingen doen verwachten. Het verwerven van hemelse beloning voor goede werken van liefdadigheid blijkt voor protestanten in deze periode evenzeer een aansprekend beeld als voor rooms-katholieken.

Op basis van het voorgaande wordt in deze studie een hypothetisch model ontwikkeld ter nadere verklaring van het gebruik van het begrip hemelrente. In de christelijk-godsdienstige context van de samenleving in de Republiek tussen 1600 en 1800 komen opschriften en teksten voor met als kernwoorden: weldoen aan armen, christenplicht. De godsdienstige taal waarin ze gesteld zijn heeft enkele kenmerken: ze is gesteld in Bijbelteksten en/of maakt melding van plaatsbekleding (in de arme is Christus present), en/of stelt hemelse beloning in het vooruitzicht. Ten slotte wordt het begrip hemelrente uitgelegd in termen van geloof en rationele afweging. De teksten zijn als persoonlijk gericht op te vatten en appelleren aan welbegrepen eigenbelang. De opschriften bevatten echter ook een aansporing het liefdadig geven na te volgen. Publieke opschriften over liefdadig geven met een perspectief van beloning in het hiernamaals zijn bedoeld als aansporing om de continuïteit van geldwerving te bevorderen. Zulke opschriften hebben daarmee een functie voor het algemeen belang. Deze hypothese wordt aan de hand van een analyse van de teksten van opschriften en fragmenten uit preken getoetst.

De verzamelde teksten gaan over liefdadig geven voor zorg aan behoeftigen; ze roepen al dan niet expliciet op hetzelfde te doen en refereren aan een beloning na dit leven. De teksten zijn gevonden in literatuur en in opschriften op gevelstenen en in kerkgebouwen. Deze teksten plaatsen het liefdadig handelen in een godsdienstige context. De tekst van de opschriften is erop gericht de lezer ('aanschouwer') tot navolging te bewegen. Dat gebeurt door een directe oproep, soms gevolgd door een rationele rendementsafweging met termen uit de financiële sfeer. In de teksten is godsdienstige taal gebruikelijk: de achtergrond van de opsteller van de tekst maakt geen verschil. Gereformeerd, luthers of rooms-katholiek en de stedelijke overheid bezigen dezelfde godsdienstige taal. Dat is de lingua franca van de opschriften in de zeventiende en achttiende eeuw.

Bij wijze van triangulatie is een selectie van preken en verklaringen over twee fragmenten

uit de Heidelbergse Catechismus onderzocht. De tekstfragmenten gaan over hulp aan armen als element van het leven van gelovigen. De geselecteerde preken en verklaringen bespreken tot in detail aanwijzingen voor het dagelijks leven, maar zijn zeer summier op het punt van geven ten behoeve van armen. Veelal volstaan de predikers op dit punt met het verwijzen naar enkele Bijbelteksten. Ze geven daarmee aan dat de catechismus voluit de Bijbelse leer weergeeft. Over het aspect van hemelrente als beloning voor liefdadig handelen spreekt slechts een van de geselecteerde preken. Dit is niet eenduidig sluitend verklaarbaar. Met enige waarschijnlijkheid is te veronderstellen dat geven voor armenzorg als zo vanzelfsprekend wordt beschouwd, dat deze oproep uit de catechismus geen nadere uitleg en onderstreping meer nodig heeft. De verklaring voor het vrijwel ontbreken van het beloningsperspectief is te zoeken in terughoudendheid bij theologen en predikers. De protestantse kerkelijke geloofsleer verzet zich sterk tegen de gedachte dat goede werken verdienste in het hiernamaals zouden opleveren. In de dagelijkse geloofspraktijk is dat besef veel minder sterk aanwezig. De conclusie van de hiervoor genoemde toetsing is dat de opschriften met termen die een beloning in het hiernamaals verwoorden voor liefdadig geven ten behoeve van armen, eerst en vooral zijn bedoeld als communicatie ten dienste van de continuïteit van geldwerving. In eigentijdse termen gesteld: de opschriften vormen een marketinginstrument voor fondsenwerving voor de armenzorg.

De centrale vragen in dit onderzoek zijn hiermee beantwoord. Ze luiden (1) wat zijn de betekenis en de functie van het gebruik van het woord hemelrente (en de verwante begrippen loon en beloning) voor liefdadige giften in de zeventiende en achttiende eeuw en (2) wat is de functie van de publieke vermelding van de aard van de schenking, van het geefmotief en van de naam van de schenker? In het onderzoek is vastgesteld dat termen die loon in het hiernamaals toezeggen voor liefdadige giften voor behoeftigen zowel godsdienstig als maatschappelijk vertrouwde begrippen zijn in de zeventiende/achttiende eeuw. Ze zijn niet confessioneel gebonden en worden niet alleen van kerkelijke zijde, maar evenzeer door de overheid gebezigd. Het gebruik van de term hemelrente is eerst en vooral een communicatiemiddel, bedoeld om de geldwerving voor zorg aan armen en behoeftigen gaande te houden. Dat is een algemeen belang. Deze conclusie is een aanvulling én een correctie op de wijze waarop vanuit de theorie van rationeel eigenbelang hemelrente als een persoonlijk belang van rijke gevers wordt beschouwd.

Armenzorg en de opschriften over hemelrente worden in deze studie beschreven en geanalyseerd als een sociaal arrangement dat een maatschappelijke functie vervult. Hulp aan behoeftigen vindt plaats op basis van een algemeen moreel appel op het gebod van naastenliefde. Teksten in opschriften, zoals in dit onderzoek geanalyseerd, spelen een motiverende rol in dit proces. De gebruikte taal en beelden zijn te begrijpen in de godsdienstig-maatschappelijke context van de Republiek tussen 1600 en 1800.

Bij dit onderzoek zijn kanttekeningen te plaatsen. De eerste is dat de verzameling van teksten van opschriften wellicht niet volledig is. Het zoeken naar teksten is breed uitgevoerd. Het is evenwel niet met zekerheid te stellen dat het uitputtend is. Er zijn vijf teksten in kerken aangetroffen. Het aantal kerken dat in de periode 1600-1800 tekstborden

bevatte, is niet bekend. Een andere kanttekening is dat het onderzoek zich richt op de maatschappelijk-godsdienstige context van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw. De specifieke persoonlijke achtergrond van een met naam vermelde gever is daarom niet in de analyse van de teksten verdisconteerd. Verder is als kanttekening te noteren dat in dit onderzoek alleen opschriften met christelijke terminologie zijn opgenomen. De – niet getoetste – veronderstelling is dat de maatschappelijk-godsdienstige context van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw geen seculiere teksten over liefdadig geven voor behoeftigen heeft opgeleverd.

In de wetenschappelijke discussie heeft Van Leeuwen het verwerven van zielenheil als individueel motief voor liefdadig geven benoemd. In dit onderzoek is vastgesteld dat het niet zozeer gaat om christelijke oproepen tot liefdadigheid, als wel om algemene oproepen tot liefdadig geven, gegoten in christelijke termen. Die hebben het karakter van een aansporing. Verder blijkt de gedachte van beloning in het hiernamaals diepe wortels te hebben, die de confessionele verschillen tussen rooms-katholiek en protestant overstijgt. Dit laatste is ook door Looijestein en Boele onderstreept. Bogaers heeft erop gewezen dat zielenheil in een aantal opzichten eerder een maatschappelijk dan een religieus doel dient. De vaststelling dat de overheid haar rol in de armenzorg in metaconfessionele christelijke termen verwoordt (Boele) vindt in dit onderzoek bevestiging.

Hemelrente als beloningsperspectief appelleert aan eigenbelang. Dat is evenwel niet het puur individuele eigenbelang, zoals het in de theorie van het rationeel eigenbelang wordt beschreven. Het appel dat op de potentiële gever wordt gedaan staat in een sociaal-godsdienstige context. Het eigenbelang waaraan wordt geappelleerd overstijgt de grenzen van het individu. De potentiële gever wordt aangesproken als lid van een gemeenschap die normen en waarden deelt. Deze normen en waarden worden godsdienstig gefundeerd. Er is sprake van een transcendent eigenbelang.

De bevindingen van het voorliggende onderzoek liggen in lijn met de systeemtheoretische maatschappijanalyse van Luhmann. Deze beschrijft hoe helpen een functie is in maatschappelijke systemen die al naar gelang van de maatschappelijke omstandigheden vorm krijgt. De Republiek tussen 1600 en 1800 is in Luhmann's termen te typeren als een 'hochkultivierte' samenleving. Hulp aan behoeftigen vindt niet rechtstreeks plaats, maar is vooral een probleem van herverdelen van geld. De aandacht verschuift van de situatie van de behoeftige naar de potentiële gever die tot generositeit moet worden gemotiveerd. Het kerkelijk gebod van liefdadigheid dient in dit proces als coördinatiemechanisme. Teksten in opschriften stimuleren dat dit mechanisme functioneert. Wederkerigheid wordt zichtbaar in het verwerven van hemelrente, maar ook in dankbaarheid van de ontvanger van hulp.

Steeds meer wetenschappelijke disciplines onderzoeken aspecten van geven en filantropie. Ze hebben daarbij elk hun eigen disciplinaire benadering en focus. De voorliggende studie heeft daar in brede zin uit geput. Deze multidisciplinaire wetenschappelijke aandacht voor liefdadigheid in het verleden en filantropie in bredere zin in de huidige tijd leidt tot de overweging dat het aanbeveling verdient om – vooralsnog tentatief – de contouren van een zelfstandige filantropologie te schetsen.